

ЗАХОДИ ПРОТИДІЇ КОМУНІСТИЧНОЇ ВЛАДИ СТВОРЕННЮ ГРОМАДСЬКОЇ ОПОЗИЦІЇ В ДОБУ ПЕРЕБУДОВИ (ЗА ДОКУМЕНТАМИ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ЖИТОМИРСЬКОЇ ОБЛАСТІ)

На документах колишнього партійного архіву Житомирської області показано стратегію й тактику Комуністичної партії в боротьбі зі створенням Народного руху України за перебудову, подано партійну інтерпретацію рухівських документів.

Ключові слова: громадська опозиція, партійні документи, комуністична влада, Народний рух України за перебудову (Рух).

Упродовж усього періоду існування незалежної України не зупиняються дискусії з питання української державності. При цьому деякі науковці, зокрема відомі вітчизняні політологи Михайло Погребинський, Володимир Полохало, висловлюють думку, що політично незалежною Україна стала не самостійно, а насамперед унаслідок сприятливого збігу обставин, які відбувалися в Москві. Історики ж більшою мірою визнають дію внутрішніх політичних процесів – національно-визвольного руху й опозиційних сил. Усе-таки, питання української державності сьогодні залишається дискусійним і не втрачає актуальності.

Тезу про те, що українська державність постала без політичної боротьби, цілком спростовують документи архівів Комуністичної партії, переважна більшість яких є гриф "таємно". Вони зберігаються в Центральному державному архіві громадських об'єднань України (ЦДАГОУ) і в партійних фондах обласних державних архівів, у віддання яких перейшли колишні архіви обласних комітетів партії.

Партійні документи дають суттєве уявлення про характер, умови, регіональну специфіку боротьби радянської номенклатури з національно-демократичним рухом, з опозиційними КПРС громадськими об'єднаннями; відбивають історію створення громадськістю неформальних об'єднань, які поклали початок сучасним процесам демократизації та розбудови громадянського суспільства. З огляду на це документи партійних фондів мають важливе науково-пізнавальне значення для розуміння загальних процесів трансформації радянського суспільства в демократичне та формування громадянського суспільства при розгляді системи протистояння політичному режимові.

Вітчизняні історики – дослідники антирадянської опозиції кінця 1980-х років – активно використовують партійні документи у своїх дослідженнях, і цим визначається значна перевага їхніх праць порівняно, наприклад, із діаспорними. А.М. Русначенко підкреслив цінність документів ЦДАГОУ для вивчення національно-визвольного руху в Україні, довівши, що за цими документами простежується і ставлення влади, Комуністичної партії до інтелігенції, української культури, церкви [1, с.15].

Зауважимо, що опубліковані сьогодні ґрунтовні дослідження, безпосередньо присвячені переднезалежній Україні, написані переважно на матеріалах ЦДАГОУ. Це, насамперед, стосується монографії О. Д. Бойка [2], праць В. М. Литвина [3], В. К. Барана [4], уже згаданого А.М. Русначенка. Документи, які зберігаються в партійних фондах обласних державних архівів, майже не застосовувалися в працях дослідників подій кінця 1980-х – початку 90-х років і не були опубліковані. Аналогічну ситуацію спостерігаємо і з дисертаційними дослідженнями. Партійні документи лише деяких обласних архівів опрацьовувалися в рамках підготовки регіональних дисертаційних досліджень [5]. Дослідження реальних соціальних і політичних процесів у всій схожостях, відмінностях і розмаїтті передбачає вивчення регіональних особливостей загального процесу суспільно-політичної трансформації, а саме про стан суспільно-політичного життя в межах окремих областей інформують документи, які зберігаються не тільки в ЦДАГОУ, а й в обласних державних архівах. Отже, залучення цих документів до наукового обігу суттєво підвищує рівень дослідницької роботи і розширює можливості для більш об'єктивного висвітлення подій. Тому опрацювання документів колишніх обкомів партії в повному обсязі, їх публікація є нагальною справою і, безперечно, є справою часу.

У статті наведено результати опрацювань партійних документів Державного архіву Житомирської області (далі – ДАЖО) періоду кінця 1980-х – початку 90-х років. Авторка

зосередила увагу на аналізі документів, які проливають світло на діяльність громадської опозиції та реакцію партійної влади на ініціативи громадськості.

У фонді № П76 ДАЖО зберігаються документи колишнього архіву обласного комітету Компартії. Так само, як і в інших архівах обласних комітетів, там є документи різних відділів обкому – загального, агітації та пропаганди (ідеологічного), організаційно-партійної і кадрової роботи, культури, адміністративних органів. Архівні справи містять директивні документи ЦК КПРС, ЦК Компартії України з питань соціально-економічної політики, промисловості, будівництва, економічного розвитку, сільського господарства, кадрової, ідеологічної роботи, культури, освіти; директивні листи, методичні рекомендації обкому міськкомам, райкомам Компартії України; документи, узгоджені на засіданнях бюро обкому; протоколи засідань політбюро, секретаріату обкому та матеріали до них; інформації, записки, довідки відділів про виконання постанов обкому з різних питань; інформації партійних, радянських, господарчих організацій про виконання директив, методичних рекомендацій і постанов обкому з різних питань; записки, робочі плани відділів обкому з різних питань; інформацію про листування обкому партії з центральними міністерствами та відомствами, місцевими радянськими органами з питань науки, культури тощо.

Первинний об'єктивний матеріал, який представляють, ці документи, не тільки віддзеркалює тогочасну систему партійного управління, але й відбиває процес реалізації ініційованого центральною владою курсу на перебудову, гласність та демократизацію з усіма його проблемами та протиріччями. Вагомість змісту цих документів полягає в тому, що, на відміну від офіційних доповідей і звітів, які дещо прикрашалися, тут подавалася більш правдива й об'єктивна інформація, яка відображала реальний стан справ. Охарактеризовані документи представлені оригіналами або їх копіями. Майже всі вони датовані, що значно полегшує роботу.

Діяльність громадської опозиції та заходи протидії їй партійної влади відбивають, передусім, інформації секретного сектора, документи, які мають гриф "Таємно", а також інформаційні матеріали радянських спецслужб, які висвітлюють стратегію, тактику, характер, стиль, методи роботи всіх гілок партійної влади, реакцію органів влади на політичну активність громадськості, владну оцінку суспільно-політичної ситуації в межах Житомирської області. Інформацію про суспільно-політичний стан кінця 1980-х років дають матеріали справ № 186 опису № 37, № 294, 317, 325, 326 опису № 38.

З позиції інформаційної значущості для дослідження політики партійної влади стосовно громадських активістів важливе значення мають документи справи №326 секретного сектора загального відділу, яка називається "Директивні листи обкому партії про роботу з протидії спробам створення так званого Народного руху України за перебудову, про організаторську і політичну роботу з протидії екстремістським, антисоціалістичним елементам". Назва справи говорить сама за себе. Серед документів, представлених у цій справі, – інформація ідеологічного відділу обкому "Про "Звернення" і проект "Програми Народного руху України за перебудову" від 13 лютого 1989 р.; інформація секретаріату обкому "Про морально-політичну обстановку, яка склалася в м. Житомирі в ході передвиборчої кампанії" від 22 лютого 1989 р.; інформація "Про роботу з протидії спробам створення так званого Народного руху України за перебудову" від 15 березня 1989 р., подана ідеологічним відділом обкому, яка має директивний характер і була направлена в міськкоми і райкоми партії для застосування відповідних заходів; Робочий план, датований 23 березня 1989 р., з організації виконання постанови ЦК КПРС "Про заходи протидії спробам антисоціалістичних елементів створити опозиційні КПРС політичні структури" та записки ЦК Компартії України "Про роботу з протидії спробам створення так званого Народного руху України за перебудову", який план надсилався у відділи обкому, міськкоми, райкоми партії, в облвиконком, обласну профспілкову раду, обком ЛКСМ України, управління КДБ у Житомирській області, редакцію газети "Радянська Житомирщина", обласний телерадіокомітет – для виконання; директива обкому міськкомам, райкомам партії "Про організаторську і політичну роботу з протидії екстремістським, антисоціалістичним елементам" від 27 липня 1989 р. – для застосування практичних заходів; орієнтування відділів ідеологічного та організаційно-партійної і кадрової роботи обкому Компартії України "Про першочергові заходи партійних комітетів області у зв'язку з проведенням установчого з'їзду Народного руху України за перебудову" від 19 вересня 1989 р. та матеріали установчого з'їзду НРУ, надіслані міськкому, райкому Компартії для використання в практичній роботі.

Документи засвідчують, що 31 січня 1989 р. у м. Києві відбулося засідання ініціативних груп Спілки письменників України й Інституту літератури АН УРСР, які висунули ідею створення Народного руху України за перебудову, обговорили проект Програми НРУ та Звернення до всіх

громадян УРСР. Проект Програми був опублікований у газеті "Літературна Україна" 16 лютого 1989 р. Показовою є партійна оцінка рухівських документів. Партійні ідеологи вказали на те, що практично через документи проходить ідея протиставлення трудящих республіки партійному та радянському апарату, органам державної влади, союзним відомствам і "централізованій системі", містяться заклики "покласти край шкідливій і некомпетентній діяльності чиновних бюрократів", "апаратних функціонерів", "місцевих брежневців", "замаскованих сталіністів", інакше кажучи, робітників партійних, радянських і господарських органів. У рухівських документах зазначається, що союзні відомства, союзні органи обвинувачують у засиллі, "відстороненні українського народу й усього населення України від участі в управлінні економікою", у порушенні економічного суверенітету Української РСР, "в економічному диктаті". Як підкреслювалося партійними чиновниками, особливо небезпечні відверто підбурюючі обвинувачення Центру й Москви в "умисному отруєнні" води, ґрунту, повітря України, радіаційному забрудненні території республіки. Указувалося на те, що громадян УРСР хочуть переконати в тому, що не комуністи, а саме ініціатори НРУ є послідовними прихильниками перебудови. Резюмувалося, що весь зміст документів НРУ, особливо проект Програми, дає привід вважати: НРУ замислювалася як структура фактично альтернативна КПРС, яка претендує на роль державної влади [6, с. 11-12].

Партійні чиновники, характеризуючи проект Програми НРУ, констатували, що його автори безцеремонно присвоїли собі право контролю за всіма галузями суспільного життя. Крім того, НРУ присвоїло собі право розробляти "концепцію народного самовизначення на всіх рівнях", а також боротися "за ліквідацію або заміну застарілих законодавчих актів", за "зміну структури народного господарства України, деформованої союзними відомствами", бере на себе суто прокурорські та міліцейські функції – "боротьбу з корупцією, протекціонізмом", "телефонним правом" та іншими "зловживаннями з боку адміністративно-командної системи". Відтак, зусилля авторів проекту Програми спрямовані на демонтаж централізованої держави та ліквідацію політичної єдності [6, с. 13].

У партійних документах також зазначено, що автори документів НРУ не визнають державну власність як одну з форм загальнонародної, а протиставляють державну й загальнонародну власність як антиподи. Автори проекту мають ціль – обмеження та послаблення центральної влади. За прикладом "Народного фронту" Естонії в проекті висувається вимога: "При вирішенні питань, які стосуються тієї або іншої республіки на всесоюзному рівні, – ця республіка повинна мати право "вето" [6, с. 14].

Далі зазначено, що замість реформи політичної системи, передбаченої рішеннями XIX Всесоюзної конференції КПРС і впровадженої (щодо першого етапу реформи) законами, прийнятими на позачерговій XII сесії Верховної Ради СРСР, пропонується її злам, знищення, здійснене безпосередньо громадянами. Піддано критиці національну платформу НРУ, яка, за визначенням партійних чиновників, являє собою суміш "дрібнобуржуазних націоналістичних переконань і висновків, запозичених або на Заході, або в арсеналі екстремістських елементів". Викликало здивування в них те, що автори проекту Програми, які називають себе демократами, стали на антидемократичну позицію в мовному питанні, запропонували негайно прийняти Закон про державність української мови. У партійних документах указано на безпосередній зв'язок положень проекту з матеріалами Української Гельсінської спілки та Українського Демократичного союзу.

Реакцію партійної номенклатури на ініціативи письменників створити політичну інституцію, яка зазіхала на владу, можна було передбачити. Майже одночасно з виходом проекту почалася кампанія з політичної протидії створенню НРУ. Вона включала в себе чимало заходів. Відповідно до партійних документів, доцільним були такі заходи:

1. Миськкомам, райкомам партії, первинним парторганізаціям дати принципову оцінку позиції ініціаторів НРУ.
2. Забезпечити критичну оцінку дій ініціативних груп НРУ з боку масових суспільних організацій: профспілок, комсомолу, ветеранських, жіночих і безпосередньо трудових колективів та їх рад.
3. Негайно та широко розгорнути в трудових колективах і за місцем проживання населення аргументоване викриття реальної сутності НРУ всіма засобами пропаганди й агітації.
4. Активно підключити до цієї роботи засоби масової інформації, за допомогою яких систематично готувати листи, статті, негативні відгуки на проект Програми НРУ.
5. Використовувати для роз'яснення політичної небезпеки спроб створити НРУ передвиборчу кампанію, передусім зустрічі кандидатів у народні депутати СРСР із виборцями.

6. Рішуче припиняти, у межах діючого законодавства, можливі спроби створення на місцях первинних осередків НРУ, несанкціонованих мітингів, інших організаційних заходів, підбурюючих виступів окремих осіб на його захист і підтримку.

7. У разі енергійної підтримки в містах і районах області Руху рекомендувалося розглянути питання про прийняття рішень сесіями міських (районних) Рад народних депутатів, спрямованих проти НРУ.

8. Дати можливість письменникам – членам КПРС - прилюдно висловитися про своє особисте ставлення до сутності НРУ і в разі їхньої позитивної реакції – надати їм належну партійну оцінку.

9. Всі офіційні резолюції, звернення та інші рішення з осудженням спроб створити альтернативну КПРС політичну структуру, які приймаються на місцях, направляти в ЦК Компартії України, копії – у Президію Верховної Ради УРСР і Спілку письменників України [7].

Важливе значення в організації кампанії, спрямованої проти НРУ, приділялося аналізу реальної політичної обстановки в містах і районах області з метою виявлення й запобігання створенню опозиційних КПРС суспільних об'єднань, насамперед осередків НРУ. Наголошувалося на необхідності суворо засуджувати дії комуністів, які підтримують такі об'єднання. Особлива роль при цьому відводилася формуванню негативної громадської думки.

У трудових колективах і за місцями проживання було розгорнуто цілеспрямовану масово-політичну, індивідуальну роботу з метою роз'яснення "справжньої" суті Української Гельсінської спілки, Українського Демократичного союзу, Народного руху України за перебудову. На місця регулярно направлялися пропагандистські групи з висококваліфікованих позаштатних лекторів партійних комітетів, товариства "Знання" та інших ідеологічних закладів, ветеранів партії, війни та праці. Про це також дізнаємося з партійних документів. У робочому плані з організації виконання постанови ЦК КПРС "Про заходи протидії спробам антисоціалістичних елементів створити опозиційні КПРС політичні структури", який було розроблено обкомом, разом із визначенням конкретних заходів протидії опозиційним силам називаються структури, відповідальні за втілення партійних настанов. Серед них - відділи обкому, комісії партійного контролю обкому, міськкоми, райкоми партії, первинні партійні організації. Правоохоронним органам влади належало виявляти твердість при захисті інтересів людей, відданих партії, у межах існуючого законодавства суворо припиняти спроби проведення несанкціонованих мітингів, зборів і маніфестацій, створення антирадянських формувань, рішуче протидіяти їхнім лідерам [8].

Збентеженість і стривоженість партійних чиновників Житомирщини підсилювало загострення політичної ситуації безпосередньо в їхньому регіоні. 19 лютого 1989 р. у м. Житомирі відбувся офіційно зареєстрований міськвиконкомом мітинг на стадіоні ім. Ленінського комсомолу, у якому взяли участь біля 12 тисяч осіб. На ньому передбачалося розглянути підсумки передвиборчої кампанії. Організатори мітингу здійснили чергову спробу загострити політичну ситуацію в місті. Вони прийняли резолюцію "Про нинішній суспільно-політичний стан у м. Житомирі" та "Звернення до Політбюро ЦК КПРС". Як зазначається в партійних документах, у них викривлялася реальна ситуація в області, у категоричній формі висловлювалася недовіра окремим керівникам обкому, міськкомів і райкомів партії, міської Ради народних депутатів, окружної виборчої комісії, редакції газети "Радянська Житомирщина". Також було прийнято рішення про створення народного фронту на підтримку перебудови. Партійні чиновники визнавали, що такі дії дали новий поштовх загостренню суспільного стану в місті, – вони схвилювали населення, викликали гострі дискусії в трудових колективах, привернули увагу засобів масової інформації, що ще більше загострило обстановку. У наслідок таких дій секретаріат обкому ще більш наполегливо та рішуче виступив за посилення активності в протидії антирадянським силам [9].

Окремі заходи, спрямовані на протидію Руху, були розроблені ідеологічним відділом обкому у зв'язку з проведенням установчого з'їзду Народного руху України за перебудову. Як зазначалося в таємному орієнтуванні партійним комітетам області, атмосферу з'їзду визначали неприкритий націоналізм, шалений екстремізм, нападки на соціалізм, Комуністичну партію, марксистсько-ленінську ідеологію, висувалися вимоги про вихід України із СРСР, її повної незалежності, висловлювалося про повсюдне створення страйкових комітетів з метою тиску на органи влади. У роботі установчого з'їзду взяли участь 22 представники Житомирської області [10, с. 31]. Ураховуючи зазначене, а також можливі негативні зміни в суспільно-політичній ситуації у зв'язку зі з'їздом, агітаційною діяльністю його делегатів і розгортанням роботи із створення осередків Руху, доцільними були такі заходи:

1. Створити інформаційно-пропагандистські групи членів партійних комітетів, депутатів місцевих Рад, профспілкового комсомольського активу, авторитетних робітників і спеціалістів, учених. Забезпечити їх необхідною інформацією, провести інструктивно-методичне навчання і тільки після цього направити в трудові колективи для проведення роз'яснювальної роботи про хід з'їзду, зміст його програмних документів, мети та намірів НРУ.

2. У трудових колективах та за місцем проживання провести добре організовані, емоційні, змістовні мітинги, збори та сходи громадян, на яких висловити принципове ставлення до з'їзду та його рішень.

3. Організувати в пресі, на радіо виступи працівників партійних, радянських, господарчих органів з актуальних питань соціально-економічного, політичного, духовного життя регіонів. Постійно інформувати трудящих про роботу, яка проводиться з вирішення гострих, життєво важливих проблем.

4. Надати практичну допомогу первинним партійним організаціям у розробці програми практичних дій із попередження та нейтралізації можливих негативних тенденцій у трудових колективах, викликаних діяльністю НРУ, страйкових комітетів, політизованих неформальних об'єднань.

5. Правоохоронним органам рішуче застосовувати діюче законодавство до організаторів несанкціонованих мітингів і зібрань, прискорити роботу з формування робітничих загонів охорони громадського порядку, відродити комсомольські оперативні загони сприяння органам внутрішніх справ, перекрити канали незаконного використання розмножувальної техніки.

6. Підвищити вимоги та партійну відповідальність до комуністів, які працюють у засобах масової інформації за появу в них різних матеріалів, які паплюжать радянський лад і політику партії.

Здійснюючи заходи, спрямовані на протидію Руху, настійно рекомендували поєднувати їх з активним діалогом з усіма громадськими організаціями, неформальними об'єднаннями, йти на сумісний пошук компромісів, можливих спільних дій, спрямованих на вирішення конкретних соціальних проблем, прискорення перебудови, на недопущення розвитку негативних тенденцій [10, с. 32-35].

Таким чином, оглянуті партійні документи неспростовно свідчать про реальний, ретельно спланований ЦК КПРС, ЦК Компартії України та, відповідно, Житомирським обкомом партії комплекс заходів протидії громадським об'єднанням, члени яких виявили своє незадоволення існуючим суспільно-політичним і економічним станом в Україні і діями влади. Для організації партійного опору незадоволеним було мобілізовано значні структурні ресурси різних рівнів. Партія вжила всіх політичних засобів свого впливу – партійний апарат, партійну дисципліну, авторитет шанованих осіб, вплив низових структурних підрозділів, а також закони, суд. Основна мета політики партійної влади полягала в збереженні своїх владних повноважень. Документи свідчать про прагнення влади встановити контроль над діяльністю громадських організацій, в разі неможливості вирішення політичних проблем шляхом компромісу і переговорів – застосовувати силові засоби впливу.

Аналіз партійних документів дозволяє також зробити висновок, що партійне протистояння незадоволеним владою відбувалося не тільки в епіцентрі опозиційного руху – у Києві та Львові, що свідчило про його поширення по всій Україні. Інформативно важливим є дослідження подій у тих регіонах, де боротьба з партійною номенклатурою набула чималої гостроти. У подальшому увага дослідника має зосередитися на вивченні діяльності громадського руху на Одещині, Кіровоградщині, Сумщині, де за оцінками фахівців, був більш жорсткий спротив партапарату, де рухівські організації формувались у дуже складних умовах [4, с. 396].

Список використаних джерел та літератури

1. Русначенко А. *Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950 – початок 1990-х рр.* – К.: Вид-во ім. О. Теліги, 1998. – 720 с.
2. Бойко О.Д. *Україна в 1985 – 1991 рр.: основні тенденції суспільно-політичного розвитку: Монографія.* – К.: ІПіЕНД, 2002. – 306 с.
3. Литвин В. *Політична арена України: дійові особи та виконавці.* – К.: Абрис, 1994. – 495 с.
4. Баран В.К. *Україна: новітня історія (1945 – 1991 рр.).* – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. – 670 с.

5. Корбу та С.Й. Суспільно-політичні процеси в західному регіоні України (1988 – 1999 рр.): Дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Прикарпатський ун-т ім. Василя Стефаника. – Івано-Франківськ, 2000. – 198 с.; Тиский М.Г. Народний Рух України: Волинська регіональна організація на зламі 80-90-х років: Дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Волинський держ. ун-т ім. Лесі Українки. – Луцьк, 2004. – 259 с.
6. О "Воззвании" и проекте "Программы народного движения Украины за перестройку" // ДАЖО. – Ф. П-76. – Оп. 38. – Спр. 326. – Арк. 11-17.
7. О работе по противодействию попыткам создания так называемого Народного движения Украины за перестройку // ДАЖО. – Ф. П-76. – Оп. 38. – Спр. 326. – Арк. 1-3.
8. Рабочий план по организации выполнения постановления ЦК КПСС "О мерах по противодействию попыткам антисоциалистических элементов создать оппозиционные КПСС политические структуры" и записки ЦК Компартии Украины "О работе по противодействию попыткам создания так называемого Народного движения Украины за перестройку" // ДАЖО. – Ф. П-76. – Оп. 38. – Спр. 326. – Арк. 4-7.
9. О сложившейся морально-политической обстановке в г. Житомире в ходе предвыборной кампании // ДАЖО. – Ф. П-76. – Оп. 38. – Спр. 326. – Арк. 18-21.
10. Про першочергові заходи партійних комітетів області в зв'язку з проведенням установчого з'їзду Народного руху України за перебудову // ДАЖО. – Ф. П-76. – Оп. 38. – Спр. 326. – Арк. 30-35.

SUMMARY

The strategy and tactics of the Communist Party in its struggle against the creation of People's Movement of Ukraine for Perestroika are showed in the documents of ex-party archive of Zhytomyrskaya oblast. The Party's interpretation of the documents of Rukh is given.

Key words: *civic opposition, parties documents, communist power, People's Movement of Ukraine for Perestroika (Rukh).*

АННОТАЦИЯ

На документах прежнего партийного архива Житомирской области показана стратегия и тактика Коммунистической партии в борьбе с созданием Народного движения Украины за перестройку, подана партийная интерпретация руховских документов.

Ключевые слова: *общественная оппозиция, партийные документы, коммунистическая власть, Народное движение Украины за перестройку (Рух).*